

Romano džaniben

časopis romistických studií | 1 | 2022

parlando, rubato
♩ = cca 70

* ženský hlas

1. Andro-da-ta-bd-nis, joji pha-res bu-či ke-ren, intonační posun o půltón výš
pha-res bu-či ke-ren, joji mek ma-ri-ben chu-den.

2. La-ches te hin la-ches, joji duj berš te u-ža-rel,
duj berš te u-ža-rel, joji mek ma-ri-ben chu-del. atd.

Romano džaniben

časopis romistických studií | 29. ročník | 1/2022

[Michael Beníšek]

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2022

Na obálce:

Notový záznam písně *Andr'oda taboris* zaznamenané J. Koudelkou – Rakúsy, asi 1964 |

Na základě terénní nahrávky zapsala K. Andršová.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

- Kateřina Andršová
Josef Koudelka (*1938) a jeho nahrávky romských písní z šedesátých let 7
- Renata Sedláková
**Zprávy o Nás i o Nich – zpravodajský diskurz televize
veřejné služby o Romech** 27
- Michael Beníšek
Kůň, postroj a povoz ve východoužské romštině 53

RECENZNÍ ČLÁNEK

- Pavel Baloun
**Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin
mezi dějinami žen a gender history** 77

NERECENZOVANÁ ČÁST

- Anna Míšková
**Tadeusz Joachimowski – výpověď bývalého vězně koncentračního
tábora Auschwitz II-Birkenau** 91
- Jana Gáborová-Kroková
„Chcela som byť blízko Rómom.“ Rozhovor s Nelou Nezábudkovou 127

RECENZE | ANOTACE

- Karolína Ryvolová:
Špačkem tužky na manžetě (Anna Štičková) 143
- Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl, Biljana Sikimić (eds.):
Boyash Studies: Researching „Our People“ (Pavel Kubaník) 147
- Tatiana Zalahař Podolinská: *Marian Devotion Among the Roma in Slovakia:
A Post-Modern Religious Response to Marginality* (Barbora Spalová) 151

Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin mezi dějinami žen a gender history^{2, 3}

Holocaust and its Aftermath through the lenses of Jewish and Roma families between women's history and gender

Eliyana R. Adler, Kateřina Čapková (eds.). 2020. Jewish & Romani Families in the Holocaust and its Aftermath. New Jersey, London: Rutgers University Press, 281 s.

Předložená kolektivní monografie představuje výsledek mezinárodní vědecké konference, která se uskutečnila v březnu 2017 v Praze. Na podzim roku 2020 následně vyšla kniha s názvem „Židovské a romské rodiny během i po holokaustu“. Jejími editorkami jsou Eliyana R. Adler⁴ z Pensylvánské státní univerzity a Kateřina Čapková z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Jedná se o poměrně unikátní počín hned v několika ohledech. Editorky navazují na soudobé historiografické trendy, které dále rozvíjejí (k tomu např. Stone 2010). Za prvé recenzovaná kniha holokaust židovských i romských rodin nepředkládá jako izolovanou periodu – jasně chronologicky omezenou událost –, nýbrž všechny příspěvky čtenáře vedou k obecnějšímu sledování kontinuit a diskontinuit primárně optikou rozmanitých zkušeností obětí. Taková perspektiva umožňuje zasazení holokaustu do širšího časového úseku a důležitou úlohu hraje také rekonstrukce situací „před“ i „po“ něm. Za druhé se editorky neomezily na předem stanovený geografický celek (např. východní či západní Evropu), nýbrž výběrem jednotlivých příspěvků nabízejí širokou paletu vzhledů do různorodých kontextů. Vedle časové šíře, která otevírá možnosti pro hledání souvislostí a výkladových nitek napříč dříve jasně vymezenými chronologickými bloky, tudíž holokaust získává i značnou plasticitu, co se týká jednotlivých forem i důsledků. Úprchlíctví či migrace anebo poválečná situace dnes tvoří nedílnou součást pole bádání o holokaustu, stejně jako dříve primární procesy perzekuce,

1 Autor působí jako odborný asistent na FHS UK. E-mail: pavel.baloun@fhs.cuni.cz

2 Jak citovat: Baloun, P. 2022. Holokaust a jeho následky optikou židovských a romských rodin mezi dějinami žen a gender history. *Romano džaniiben* 29 (1): 77–88.

3 Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2021 – 260 607 01 (Sociálně antropologický výzkum) řešeného na Fakultě humanitních studií.

4 Eliyana R. Adler je mimo jiné autorkou nově vydané knihy s názvem *Survival on the Margins. Polish Refugees in the Wartime Soviet Union* (2020).

vyhlazování či zabíjení a nucená práce různých skupin obyvatelstva na území nacisty okupované Evropy. A za třetí se editorky v tomto směru rozhodly zaměřit nejen na situaci židovských, ale také romských obětí, přičemž samotnou inovativnost předložené knihy vymezily záměrem tematizovat zkušenosti obětí jakožto židovských a romských rodin. Jestliže tedy velký časový záběr, geografická šíře a pestrost zkušeností holokaustu z perspektivy dvou odlišných skupin obětí, tj. Romů a Židů, prohlubuje aktuální trendy v daném výzkumném poli, cíl učinit z rodiny jednotku analýzy tvoří její zásadní přínos.

Editorky této kolektivní monografie argumentují, že rodina a rozmanité rodinné vazby sehrávaly z perspektivy obětí holokaustu rozhodující úlohu, již ovšem soudobý výzkum dosud nevěnoval dostatečnou pozornost. Všechny kapitoly proto spojuje obecná otázka po významu rodiny a rodinných vazeb. V tomto ohledu má kniha nabídnout základní podněty, příklady metodologicko-konceptuálního uchopení vytceného tématu a zejména modelové případové studie (s. 14).

Výsledná monografie obsahuje celkem jedenáct kapitol. Vzhledem k omezenému prostoru blíže představím pouze ty, které se zaměřují na situaci Romů a Sintů. Editorky jednotlivé kapitoly roztrídily do tří skupin. První nese název „Rodina v časech genocidy“ a zahrnuje čtyři příspěvky. Historička a antropoložka Volha Bartash z Leibnizova ústavu v německém Řeznu tuto část otevírá etnologicko-historickou případovou studií o Romech v dnešních pohraničních oblastech Litvy a Běloruska. Prostřednictvím biografických rozhovorů s příslušníky rozmanitých romských rodin poukazuje na vysokou míru adaptability či flexibility Romů v tehdejší litevské a běloruské společnosti. Pojmům „kočovnost“, „polo-kočovnost“ a „usedlost“ v tomto smyslu rozumí jako životním strategiím, které vyplývaly jak z široké škály tradic a životních stylů, tak i z postojů většinové společnosti (především na venkově) a státních institucí. Dále Bartash zdůrazňuje, že rozhovory nabízejí vhled nejen do svrchní – někdy až „idyllické“ (každodenní) – vrstvy o navazování pozitivních vztahů s příslušníky neromské společnosti, ale také do roviny konfliktních situací. Autorka velice pečlivě rekonstruuje situaci před rozšířením války do prostoru bývalých pobaltských států, resp. nových součástí Sovětského svazu jako výsledku paktu Molotov-Ribbentrop. Reakce tamních Romů na rychlý postup německých jednotek se lišily v závislosti na jejich životních strategiích. Například „kočovní“ Romové se v době nacistického útoku na Sovětský svaz nacházeli uprostřed pravidelného cyklu sezónní migrace v rámci menších rodinných jednotek. S většími problémy a perzekucí se tak setkali zpravidla až během zimy 1941/1942, kdy se ve větších rodinách usazovali přímo na venkově či v blízkosti obcí a kdy nacisté přistoupili k lokálnímu masovému vraždění. Jestliže autorka ve svém příspěvku velmi přesvědčivě rekonstruuje jednání Romů (hledání úkrytů v lesích, nové taktiky pro navazování vztahů s většinovým obyvatelstvem, úzké kontakty s partyzánskými skupinami apod.), poněkud nejasná zůstává role místního obyvatelstva – a to nejen ve vztahu k Romům, ale

také jejich prostor pro jednání s ohledem na situaci okupace. Vysokou kvalitu tohoto textu dokládá reflexe zvolených pramenů i použitých konceptů. Ve vztahu k rodině a rodinným vazbám Bartash poznamenává, že vzhledem k povaze pramenů, tj. současných biografických rozhovorů s rodinnými příslušníky, je prakticky nemožné analyzovat situaci těch, kteří se z různých důvodů ocitli mimo tyto rodinné struktury fungující dodnes.

Zbývající tři příspěvky v této části se zaměřují na rodinné vazby u židovských obětí holokaustu. Historička Michal Unger z izraelské Ashkelon Academic College v kapitole „Odloučení a rozvod v lodžském a varšavském ghettu“ analyzuje případy rozvodů a ukazuje na konkrétní situace, kdy rodina nenaplňovala představy o bezpečném prostoru a podpůrné síti v extrémních podmínkách života v nacisty utvořených ghettech. Dalia Ofer z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě se ve třetím příspěvku zamýšlí nad možnostmi a limity analýzy ego-dokumentů vztahujících se k životu židovských obětí holokaustu v ghettech. Rodina a rodinné vazby podle ní napomáhaly utvářet dojem normality v extrémních podmínkách, avšak právě s ohledem na ně často nutně vznikaly situace, kdy rodinní příslušníci nedokázali naplňovat očekávání sebe samých i jejich příbuzných o vzájemné podpoře. Významné jsou také její postřehy o každodennosti života v ghettech, do nichž se nutně promítaly specifické podoby mocenské, sociální i ekonomické struktury. První blok uzavírá studie historičky Natalie Aleksion z americké Touro College v New Yorku. Ta se zabývá utvářením „náhradních“ rodinných vztahů v situacích, kdy ukrývající se Židé s ohledem na stupňující se genocidu postupně ztráceli své rodinné členy i sebemenší zázemí. Tímto způsobem vznikala pouta kopírující sourozenecké, snubní, pěstounské atd. vztahy. Aleksion přitom poukazuje na častý mocenský aspekt vznikajících „náhradních“ vztahů (například zasnoubení mezi skrývajícím se Židovkou a mužem polské národnosti) či situace, kdy dosavadní genderované individuální role (otec, matka atd.) vykonávaly kolektivy (skupina ukrývajících se židovských mužů se střídala v péči o dítě).

Ve druhé části knihy jsou prezentovány kapitoly tematizující roli státních, charitativních či soukromých institucí v životech přeživších Židů po druhé světové válce. Trojice příspěvků zahrnuje dílčí případovou studii o životních trajektoriích sourozenecké dvojice dívek z rodiny francouzských Židů během druhé světové války i jejich spletitou cestu do Spojených států amerických po jejím skončení. Na tento úzce zaměřený příběh z pera historičky Laury Hobson Faure, jež vyučuje na univerzitě v Paříži, navazuje analýza aktivit organizace Amerického židovského spojeného distribučního výboru (American Jewish Joint Distribution Committee) v poválečném Maďarsku. Její autorkou je Viktória Bányai z Maďarské akademie věd. A druhou část završuje příspěvek historičky Robin Judd z americké státní univerzity v Ohiu, která se věnuje sňatkům vznikajícím mezi spojeneckými vojáky na osvobozených územích a židovskými přeživšími holokaustu i během poválečné obnovy evropských států a společenského života.

Poslední část týkající se převážně poválečných zkušeností přeživších je rozdělena na čtyři díly, z nichž hned dva věnují pozornost Romům a Sintům. Vedle analýzy vymezeného souboru dopisů mezi příslušníky jedné židovské rodiny, kteří se v dané době nacházeli v různých místech Evropy, z pera Joachima Schlörra, je zde také zařazen příspěvek badatelky z pole židovských studií Sarah E. Wobick-Segev, která působí na univerzitě v Hamburku. Wobick-Segev sleduje proměňující se nabídky ke sňatku v židovských periodických před, na počátku a po skončení druhé světové války. Všímá si nejen způsobů, jakými se proměňují představy o genderových rolích, ale i emigrace, jež tvořila ústřední motiv tohoto žánru.

Německá historička Anja Reuss se ve své kapitole zaměřila na zápas Romů a Sintů na území nejprve okupovaného a následně rozděleného Německa po druhé světové válce. Zkraje svého textu tvrdí, že rodina představovala pro Romy a Senty klíčovou instituci, která zajišťovala přežití a poskytovala ochranu a podporu uvnitř v podstatě nepřátelsky naladěné společnosti. Obnovování rodinných vazeb, navazování nových vztahů, sňatky a rodičovství podle Reuss reprezentovaly způsoby vyrovnání se s prožitky genocidy během války. Pro mnohé ženy však tyto strategie nebylo možné sledovat v důsledku politik násilné sterilizace. Rodina hrála v životech Romů a Sintů v obou německých útvarech rozhodující, avšak ambivalentní roli, kterou posilovaly i válečné zážitky z života v koncentračních táborech, kde nacisté využívali mladé muže k vedoucím pozicím v táborové hierarchii, což stálo v příkrém protikladu s představami a normami samotných Romů a Sintů. Odpověď na vyvstávající otázku, jakým způsobem se pnutí mezi voláním po obnovení válkou narušených rodinných tradic a norem na straně jedné a celková věková struktura přeživších (převažují mladí lidé) na straně druhé promítala do formování identit konkrétních rodin Romů a Sintů v obou německých státech, ovšem Reuss nenabízí. Německá historička se také na rozdíl od Volhy Bartash nezmiňuje o těch, kteří z rodinných vazeb vypadávali anebo je třeba i záměrně zpřetrhali. Obojí tázaní by vyžadovalo podrobnější výzkum, jehož cíl by tvořila také rekonstrukce situace rodin a rodinných vazeb u Romů a Sintů v Německu během dvacátých a třicátých let.

Kolektivní monografii uzavírá kapitola tuzemské romistky Heleny Sadílkové. Ta vychází ze své obhájené disertace na téma migrace Romů ze Slovenska do českých zemí po druhé světové válce jako aktérské strategii (Sadílková 2016). V tomto směru zasazuje svou dřívější podnětnou analýzu do aktuálního bádání na poli romistiky, jejíž vývoj čtenářům v robustním úvodu přibližuje. Za pozornost stojí ta skutečnost, že prezentovaný výzkum označuje za mikrohistorii (s. 216). Oproti americké badatelce, Laura Hobson Faure, jež se ve své kapitole explicitně přihlásí k mikrohistorickému přístupu k holokaustu, ovšem Sadílková své vymezení mikrohistorie nepředkládá. Přestože v jejím případě to není nutné, protože v podstatě naplňuje základní postuláty mikrohistorie jakožto

specifické „historiografické praxe“ (Levi 2001; k mikrohistorii též Bensa 2000), pro tuzemskou romistiku by se mohlo jednat o důležitý impuls, jak rozproudit praktickou metodologickou debatu. Ne každá rodinná historie Romů je mikrohistorií. Jinak řečeno, psaní mikrohistorií nespočívá v pouhém zmenšení měřítka analýzy (Levi 2001: 99–102).

Na základě stručného představení jednotlivých textů tedy lze jednoznačně konstatovat, že kolektivní monografie tvoří skutečně pestrou paletu příspěvků. Významný přínos recenzované knihy, která podněcuje čtenáře k dalším úvahám a promýšlení tématu, nepochybnují ani problematická místa zvolené koncepce či dílčí nedostatky jednotlivých kapitol. Na následujících řádcích postupně upozorním na napětí mezi zvoleným tematizováním rodiny jako ústřední kategorie zkušenosti obětí holokaustu a perspektivou gender history, z níž editorky v podstatě vycházejí. Dále se pokusím zhodnotit, jak se editorkám v praxi podařilo propojit zkušenosti holokaustu odlišných skupin obětí, tedy židovských a romských rodin.

Rodina versus gender? Kategorie analýzy a kategorie difference

V úvodním příspěvku se editorky pokusily shrnout dosavadní bádání, vymezit svou výchozí pozici a nakonec představit základní argumentaci zařazených příspěvků, resp. jejich průřezová témata.

Rodině a rodinným vazbám obětí se na poli bádání o holokaustu dostalo pozornosti až s feministickou kritikou dosavadních „velkých“, „tradičních“ politických dějin či sociálně-strukturních dějin. Feministické bádání od sedmdesátých let usilovalo o zachycení ženských postav v dějinách, jejich aktivit i prožitků. Taková perspektiva dnes běžně označovaná jako dějiny žen, případně též dějiny pohlaví, také vycházela z předpokladu oddělených sfér – mužského a ženského světa (Storchová 2014: 195), což se stalo předmětem kritiky badatelek a badatelů na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Zmíněná kritická pozice se nakonec etablovala jako gender history, tj. proud reflektující posun od pojmu (biologické) pohlaví k genderu (rod či zjednodušeně též sociální pohlaví) (Storchová 2014: 198–199). Načrtnutý dynamický vývoj historiografie se zrcadlil i na poli bádání o holokaustu. Zatímco dřívější mainstreamový výzkum holokaustu se soustředil na „velká“ témata (formování a dopad politik, význam ideologie, sociální procesy a struktury), kde muži v podstatě reprezentovali jakéhosi univerzálního aktéra těchto minulých dějů, nové bádání z perspektivy genderu se zaměřovalo na rozmanité zkušenosti žen či dětí (Pine 2004: 364–363). Na počátku devadesátých let pak probíhala poměrně intenzivní diskuze, ve které se mimo jiné i představa oddělených sfér ocitla pod značnou kritikou (např. Grossmann 1991). Teze o odděleném světě mužů a žen totiž umožňovala udržovat náhled na německé ženy během druhé světové války jako na aktérky stojící mimo holokaust a jeho širokou společenskou základnu, protože

se pouze měly věnovat roli v domácnosti, jež jim měl patriarchální nacistický režim přisuzovat. Představa separátních sfér tudíž německým ženám během druhé světové války připisovala spíše status obětí (Timm 2017: 338–342). Zájem o tematizaci genderu jakožto „historicky a kulturně specifického, relačního vědění o vnímaných pohlavních diferencích, které slouží jako důležitý prostředek, jak vyjadřovat mocenské vztahy a organizovat společnost“, a který historickým aktérům umožňoval „uchopit a utřídit žitou zkušenost stejně jako definovat sebe sama“ (Storchová 2014: 194), však poměrně logicky vedl ke snaze o tematizaci i sociální jednotky – v jejímž rámci měly být genderové normy, role, symboly apod. významným způsobem vyjednávány – rodiny. Otázky související s významem rodiny a rodinných vazeb nejen „pachatelů“, ale i „obětí“, sice získaly na významu, ale nestaly se samotným cílem ani jednoho z nastíněných proudů – dějin žen ani gender history. K tomu je nutné poznamenat, že dosavadní výzkum holokaustu usilující o „integrování“ přístup k látce (Friedländer 2015) dříve jasné kontury zmíněných kategorií („obětí“, „pachatelé“ i „diváci“) značně rozostřil.

Pro recenzovanou monografii je přitom podstatná ta skutečnost, že na poli bádání o rodinách se obě poměrně značně odlišné a navzájem kriticky vymezující perspektivy setkávají. Snazší orientaci pro čtenáře navíc stěhuje fakt, že slovo gender v angličtině může odkazovat jak k pohlaví, tak i k rodu (Storchová 2014: 194), a nemůže proto sloužit jako jednoznačný indikátor. Přestože editorky poměrně pečlivě rozebírají, jakému zájmu se rodiny, především rodiny židovských obětí, v dosavadním bádání o holocaust těšily, v knize postrádám jasnější vymezení vlastní pozice v rámci těchto historiografických/teoretických perspektiv, které rozhodujícím způsobem strukturují zkoumané téma.

Z úvodní kapitoly je patrné, že se editorky snaží obě perspektivy kombinovat. Za svůj cíl vytyčily snahu učinit z rodiny ústřední a svébytnou jednotku analýzy. „Rodina je klíčovou kategorií v každé lidské zkušenosti,“ uvádějí doslova v úvodním příspěvku (s. 10). Jejich kritický vztah k perspektivě genderu lze nejlépe ilustrovat na příkladu, kterému se editorky věnují. S útokem nacistického Německa na Polsko v září 1939 uprchlo z Polska disproporčně více mladých židovských mužů (než žen či starších mužů). Z „čistě genderové“ perspektivy, tvrdí editorky, by se mohlo zdát, že ti, kteří měli představovat nejsilnější členy komunity, za sebou nechali ty zranitelnější (ženy, děti a staré lidi), avšak při pohledu na výpovědi rodinných příslušníků lze takové jednání snadno rekonstruovat jako výsledek kolektivního, rodinného rozhodování. Tímto způsobem editorky argumentují, že rodina jako jednotka analýzy a rekonstrukce rodinných vazeb klíčovým způsobem přispívá k rozkrytí představ, úvah i samotného jednání historických aktérů včetně ambivalencí a šedých zón (s. 8–9). Implicitně pak z takové formulace vyplývá, že pohled prostřednictvím genderu by k takovému rozkrytí nestačil.

Otázkou ovšem je, zda editorky na tomto příkladu perspektivu genderu neprezentují značně zkratkovitě, a nakonec v podobě karikatury samotného směru

gender history („silní“ muži de facto zbaběle opouštějící „slabší“ a „zranitelné“ příslušníky komunity). Naopak při uplatnění důsledné genderové analýzy v duchu americké historičky Joan Wallach Scott (Scott 1986) by bylo možné dojít ke stejnému, ba – domnívám se – balancovanějšímu výsledku. Útěk mladých židovských mužů skutečně představuje ideální příklad pro vhled do aktérství obětí, tedy do toho, jakým způsobem příslušníci židovských rodin v Polsku na počátku září 1939 vyjednávali své postavení. Rozhodování, které editorky charakterizují jako „vzájemné a konsenzuální“ (s. 8), však nutně zahrnovalo genderové role, normy, představy, očekávání, zkušenosti apod. v tom smyslu, jakým je rodina ústředním místem formování, reprodukce, přetváření i podlamování genderových norem a rolí. Genderová perspektiva by tudíž měla vést k pečlivé a podrobné rekonstrukci toho, jak tato rozhodnutí v různých rodinách probíhala, namísto nabídnutého nejen zkratkovitého a povrchního, ale v konečném důsledku i morálního hodnocení určitého jednání (opuštění slabších). Z celého úvodního textu i jednotlivých příspěvků je přitom zřejmé, že ani editorkám ani autorům a autorkám zastoupeným v kolektivní monografii nešlo o karikaturní kritiku gender history. Zmíněný příklad, který v úvodním příspěvku slouží k ilustraci prospěšnosti pohledu na holokaust optikou rodiny oproti dosavadní genderové perspektivě, ovšem má poměrně problematickou výpovědní hodnotu. V konečném důsledku spíše ukazuje na to, že samotné editorky mají nejbližší k pozici stojící na pomezí mezi perspektivou dějin žen a gender history, kterou lze označit za „dějiny obou pohlaví“. Takový náhled na minulost na jedné straně staví na kritice oddělených mužských a ženských sfér, namísto nichž klade důraz na „historicky a kulturně podmíněnou rozdílnost“ a na interakce mužů a žen, ale na straně druhé se opírá o binární model pohlavní dichotomie (Storchová 2014: 196).

Editorky dále věnují pozornost také rozmanité odborné feministické kritice (nukleární) rodiny coby sociálnímu konstruktu. Dodávají, že rodina v době holokaustu, tj. v extrémních podmínkách, byla „křehkým místem ochrany a solidarity – a potenciálního odmítnutí a zrady“ (s. 2). Tímto způsobem editorky přinejmenším deklarují různorodost a rozmanitost rodiny z perspektivy obětí. Dále reflektují, že pod obecný pojem rodiny a rodinných vazeb lze zařadit nejen pouta vycházející z biologického příbuzenství, nýbrž i mnohé jiné sociální vztahy. Za výborný příklad tohoto přístupu k rodině lze uvést zmíněný příspěvek Natalie Aleksion o utváření „náhradních“ nebo „umělých“ rodinných vazeb mezi židovskými oběťmi holokaustu. Například sourozenci (bratr a sestra) mohli v ghettech udržovat vztah v podstatě kopírující rodinné uspořádání včetně odlišných genderových rolí: bratr se stará o obživu, sestra o domácnost.

Nedostatečná reflexe historiografie dějin žen a gender history ovšem i přes velice podnětné shrnutí dosavadního bádání o rodině, včetně kritiky ideologicko-mocenského rozměru nukleární rodiny, vede k tomu, že celou recenzovanou knihou prostupuje napětí v tom, jak jednotlivé autorky a autoři kapitol s rodinou pracují.

Tu editorky od první strany knihy označují za „připravený nástroj analýzy“/*ready tool of analysis* (s. 1), a zacházejí s ní tudíž jako s centrální analytickou kategorií. Umístění rodiny do středu výzkumu editorkám umožnilo zahrnout mnohem širší paletu metodologických perspektiv, než je právě gender history. Kniha obsahuje i texty, které obecné historiografické diskuze o genderu reflektují výrazně méně než jiné, což poté omezuje jejich výpovědní hodnotu. Jak se v nedávné době pregnantně vyjádřila historička holokaustu Atina Grossmann, mezi genderem a rodinou jako analytickou kategorií leží klíčový rozdíl. Jestliže rodina představuje jistě zásadní „kritický výzkumný kontext“, gender je oproti tomu „základní kategorie analýzy“ (Forum 2017: 90). Jedná se o jednu z ústředních diferenčních kategorií moderní společnosti jako takové – vedle „rasy“, „etnicity“, „třídy“ či „ne/způsobivosti“ (Kolářová, Herza 2019) – a primární způsob označování mocenských vztahů. Proto se podle Grossmann historici a historičky, vycházející z perspektivy gender history, logicky propracovávají k tematizaci rodiny a rodinných vazeb. Při cestě naopak, tj. „od rodiny“, se však badatelé a badatelky k genderu nutně dostat nemusí (Forum 2017: 90), čímž zůstanou opomenuty některé rozhodující – především, ale nejen mocenské – aspekty těchto vztahů.

Takovým způsobem je možné odpovědět na ústřední otázku předložené knihy: co by se stalo, kdyby historici a historičky vyprávěli příběh holokaustu z perspektivy rodiny? Současně je ovšem na místě zdůraznit, že většina textů zařazených do této kolektivní monografie buď explicitně, nebo alespoň implicitně, vychází z pozic gender history či jiných směrů ovlivněných genderovou analýzou. Nejsilnější přihlášení k gender history je patrné u příspěvků již zmiňované Natalie Aleksion, Volhy Bartash či Dalie Ofer, což se projevuje nejen kladenými otázkami, ale i značnou reflexí možností i limitů jejich pramenných stop. Michala Unger si oproti tomu vybrala navýsost podnětné a dosud spíše opomíjené téma rozvodů ve dvou nacistických ghettech na území bývalého Polska, avšak při analýze postrádá nástroj, jak zprostředkovat vnitřní dynamiku zkoumaných rodinných vztahů a jak rozvolnit normativní obraz „židovského rodinného života“. Nikoliv nepodstatnou skutečností je, že konceptuálně vychází z pojetí dějin rodiny a ze všech autorů a autorek nejvíce pracuje s kvantitativními metodami. To jí nicméně umožňuje sledovat rozvody v extrémních podmínkách nacistických ghett v širším kontextu fenoménu rozvodovosti mezi židovskými rodinami meziválečného období.

Předložená kniha odhaluje jak značný potenciál pro další výzkum, tak – při nedostatečné reflexi vlastní pozice – i slabší místa psaní dějin holokaustu optikou rodiny jako ústřední analytické kategorie.

Židovské a romské rodiny

Přestože je zjevné, že editorky odvedly obrovský díl práce tak, aby kniha skutečně tvořila kolektivní monografii, a nikoliv pouze konferenční sborník, v některých

ohledech odráží charakter původní mezinárodní konference. Úsilí o zahrnutí textů týkajících se rodin Romů a Sintů tvoří další ambivalentní místo výsledné knihy.

Značný přínos spočívá už v tom ohledu, že příspěvky o romských rodinách netvoří zvláštní, vyčleněný celek, nýbrž organickou součást kolektivní monografie. Kapitoly o romských rodinách tak stojí plnohodnotně vedle textů přibližujících situaci židovských rodin. I v případě, že se jich v poslední části knihy o poválečných důsledcích holokaustu sešlo více, nejsou řazeny za sebou, ale začleněny podle zvoleného přístupu v sousedství příspěvků z židovských dějin. Přestože by se mohlo zdát, že se jedná o maličkost, má velice důležitý symbolický význam pro zahrnutí romských dějin do etablované historiografie holokaustu. Uvedený krok ovšem, podle mého soudu, nestačí k otevření důležité a chybějící diskuze o tom, jak psaní romských historií (v plurálu, viz Ustanovující prohlášení Pražského fóra pro romské dějiny Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR) vztáhnout k soudobým historiografickým trendům.

Nejde mi zde přitom o povrchní počítání toho, kolik z celkového počtu kapitol připadá romským dějinám. Početní zastoupení příspěvků o romských rodinách je sice výrazně nižší oproti textům o situaci židovských obětí, ale takový výsledek odpovídá obecnějším, strukturálním faktorům, které se promítají do menšího badatelského zájmu o romistiku a romské dějiny jako takové. Problematicčnost nebo spíše diskutabilnost snahy zahrnout do kolektivní monografie kapitoly mapující situace romských rodin spočívá v odlišném způsobu práce jak s oběma skupinami, tak i badatelskými tradicemi.

Taková skutečnost je patrná v úvodním příspěvku editorek. Nabízejí totiž relativně vyčerpávající reflexi tematizace rodiny a rodinných vazeb v rámci židovských studií a bádání o holokaustu, avšak uchopení tohoto tématu na poli romistiky či romských dějin spočívá v uvedení jen několika, byť důležitých, námětů (např. instituce kmotrovství). Nedostatečnou reflexi romistické produkce proto nahrazují samotné autorky kapitol vztahující se k situaci Romů a Sintů. Všechny tři zahrnuté příspěvky (Volhy Bartazs, Anji Reuss a Heleny Sadílkové) tak obsahují extenzivní rozbor dosavadního bádání o zvoleném tématu. Nejvýrazněji lze tento postup pozorovat u kapitoly Heleny Sadílkové, která více než polovinu celkového prostoru věnuje reflexi existující literatury a přiblížení dobového kontextu, což silně kontrastuje s naprostou většinou příspěvků o židovských rodinných vazbách.

Domnívám se, že i právě proto předloženou knihu charakterizuje dříve zmíněné napětí týkající se zvolené perspektivy rodiny. Všechny tři romisticky zaměřené texty přitom nabízejí významné podněty pro další promýšlení možností i limitů rodiny jako analytické kategorie. Pro využití tohoto potenciálu by ovšem bylo nezbytné zařadit do knihy buď ještě závěrečné zhodnocení či více usilovat o dialog mezi jednotlivými příspěvky. Při jejich čtení optikou jedné či druhé skupiny obětí lze zřetelně pozorovat odlišnosti, které však nejsou tematizovány.

První zřetelná odlišnost spočívá v charakteru a různorodosti pramenů.

Příspěvky badatelů a badatelek ze zázemí židovských studií či dějin holokaustu se opírají o bohaté ego-dokumenty, množství svědectví a výpovědi přeživších vytvořených různými institucemi či organizacemi s odlišnými cíli a o dochované úřední dokumenty odrážející perspektivu pachatelů. Oproti tomu romisticky laděné texty vycházejí z podstatně omezenějších souborů výpovědí (biografické a rodinné rozhovory), jež si badatelky musely většinou samy vytvořit a které doplňují a kontrastují prostřednictvím torzovitých administrativních spisů. Z toho lze vyvozovat, že bádání o situaci židovských rodin a rodinných vazbách umožňuje analyzovat nejen faktičnost sdělení, nýbrž také související zaujímání různých subjektivních pozic, sebe-prezentační strategie nucených obyvatel ghatt či alespoň rozlišovat širokou škálu sociálního rozvrstvení zdánlivě homogenní skupiny židovských obětí. Naproti tomu psaní romských dějin čelí jiným výzvám. Mezi ně patří otázka, jak skloubit ústní výpovědi nabízející vhled do relativně „idyllické“ každodennosti Romů a Sintů na straně jedné s jazykem úředních dokumentů, v nichž se tito aktéři nacházejí takřka výhradně v podobě „administrativního problému“, který je nutné vyřešit.

Kolektivní monografie v tomto směru odkrývá propast mezi bohatostí a pluralitou bádání židovských studií, která skrze zájem o každodennost otevírají vhled do subjektivního prožívání, různorodosti aktérského jednání a jeho reflexe samotnými aktéry, a situací romisticky orientovaného výzkumu. Ten se zásadně opírá o pojmy, jako jsou životní strategie a strategie přežití, jež zrcadlí nedostatek ego-dokumentů. Jedná se tudíž o dvě odlišné roviny aktérského jednání. Pro hlubší debatu mezi židovskými studií a romistikou by proto mohla sehrát významnou roli reflexe přístupů ke každodennosti. Vychází-li většina příspěvků na poli dějin holokaustu – ať přímo či nepřímo – z nyní již relativně etablovaných historiografických proudů dějin každodennosti osmdesátých a devadesátých let minulého století (Lüdtke 1995), jakým způsobem může romistické bádání využívat jejich nástroje? Často nadužívané pojmy jako vyjednávání, aktérská svěhlavost (Lüdtke 1995: 3–40), ba vůbec důraz na aktérskou perspektivu (Horský 2014: 101), jsou výsledkem úspěšného šíření a inspirativnosti těchto historiografických trendů i v příbuzných oborech. Ve vztahu k romistice se nabízí otázka, jak tyto nástroje vhodně operacionalizovat při nedostatku různorodých pramenů, jež by umožnily vhled do představ, očekávání a uvažování aktérů?

Je opravdu možné konstatovat, že zkušenosti a prožívání holokaustu i jeho následků byly u Romů jistě identické či alespoň podobné, jak to činí Anja Reuss (s. 143)? Ačkoliv samy editorky v úvodním textu odkazují na významnou studii amerického historika Ariho Joskowicze (Joskowicz 2016), tím, že zmíněné odlišnosti nečiní předmětem debaty, mohou čtenáři nabýt dojmu, že právě analogie představuje jimi preferovaný postup. V úvodním příspěvku analogii samy, byť rezervovaněji, použijí (s. 5). Joskowiczův článek – bohužel – v úvodním příspěvku zaniká v rozsáhlé poznámce pod čarou (s. 224, pozn. č. 41). Autor v něm vybízí

k hlubší reflexi odlišností pramenné základny i souvisejících otázek, například jak jsou nově zaznamenávána svědectví Romů a Sintů na druhou světovou válku ovlivňována rámci kolektivní paměti, v nichž dominují obrazy židovských obětí (Joskowicz 2016). Takové tázání přitom není cizí ani romistickému bádání (např. Marushiakova, Popov 2017).

Druhý pozorovatelný rozdíl leží v odlišných oborově-metodologických zázemích a použitých konceptuálních nástrojích jednotlivých badatelů a badatelek. Příspěvky o rodinných vazbách mezi židovskými oběťmi a přeživšími vycházejí z provázaného a rapidně se rozvíjejícího pole židovských studií a studií holokaustu. Z hlediska oborového ukotvení asi lze konstatovat, že dominuje historie, jakkoliv je značně obohacována o další vědní disciplíny. U textů věnujících se Romům a Sintům je interdisciplinární založení mnohem více patrné. Jeví se dokonce jako nezbytná podmínka. Především kapitola Volhy Bartazs (a do značné míry i příspěvek Heleny Sadílkové) odhalují jiné oborové zázemí romistiky v antropologii a etnologii. V případě, že by editorky těmto zdánlivě samozřejmým rozdílnostem přístupů v úvodním příspěvku věnovaly pozornost, otevřel by se větší prostor pro další promýšlení možností či limitů uplatnění kategorie rodiny ve výzkumu holokaustu obecně – nejen pro romské rodiny. Zejména antropologie nabízí alternativní pojmy a kategorie k analýze rozmanitých sociálních vztahů, které v různých situacích fungují jako rodinné, přestože se nejedná o pouta biologické nebo nukleární rodiny. V jakém postavení vůči zvolené perspektivě rodiny stojí pojem příbuzenství, který i na poli dějin holokaustu nabízí alternativu k rodině (viz Hájková 2020)? Pro jaké badatelské otázky a témata je rodina vhodnější a proč?

Explicitní reflexe obou uvedených odlišností, kterých je nepochybně mnohem více, by podle mého soudu umožnily otevřít dialog mezi oběma způsoby psaní a bádání tak, aby výsledné obohacení mohlo probíhat obousměrně. Tento krok editorky v knize neučinily, čímž povaha vztahu mezi rekonstrukcí rodinných vazeb židovských rodin na straně jedné a rodin Romů a Sintů na straně druhé působí nerovnoměrně. Při povrchním čtení by se mohlo zdát, že editorky o tomto vztahu uvažují jednosměrně: romistika by se v židovských studiích či ve studiích holokaustu měla nechat inspirovat. Představená kniha tedy vede ke kladení některých zásadních otázek, ale jejich promýšlení, formulaci možných inspirací i pochybnosti a ohledávání odpovědí ovšem až příliš ponechává na samotných čtenářích.

Představená kolektivní monografie má potenciál k podnícení mezioborové obohacující diskuze, avšak sama o sobě tuto diskuzi neotevřela. Přesto se jedná o významnou práci, která by si zasloužila český překlad. Kniha se čte velmi dobře, přináší důležité a podnětné texty. Její hodnocení ve vztahu k vytčeným cílům ovšem zůstává poněkud ambivalentní, jak ve vztahu k reflexi rodiny coby analytické kategorie, tak i v souvislosti se zahrnutím dvou různých skupin obětí holokaustu.

Literatura

- Bensa, A. 2010. Od mikro-historie ke kritické antropologii. In: A. Marès (ed.). *Úvahy nad 20. stoletím. Problém a výzva pro společenské vědy (historie – antropologie – sociologie)*. Cahiers du CEFRES N°19. Praha: Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 107–146.
- Forum 2017. Forum: Holocaust and the History of Gender and Sexuality. *German History* 36 (1): 78–100.
- Friedländer, S. 2015. An Integrated History of the Holocaust. Some Methodological Challenges. In: Stone, D. (ed.). *The Holocaust and Historical Methodology*. New York: Berghahn, 181–189.
- Grossmann, A. 1991. Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender & History* (3): 350–358.
- Hájková, A. 2020. *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford: Oxford University Press.
- Horský, J. 2014. Historický aktér. In: L. Storchová a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 92–101.
- Joskowicz, A. 2016. Romani Refugees and the Postwar Order. *Journal of Contemporary History* 51 (1): 110–140.
- Kolářová, K. Herza, F. 2019. Ne/způsoblost jako nová kategorie sociálních věd. *Sociologický časopis* 55 (5): 549–560.
- Levi, G. 2001. On Microhistory. In: Burke, P. (ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. University Park: Pennsylvania State University Press, 96–119.
- Lüdtke, A. (ed.). 1995. *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2017. Rethinking Roma Holocaust. Victims or/and Victors. In: Buchsbaum, T., Kapralski, S. (eds.). *Beyond the Roma Holocaust. From Resistance to Mobilisation*. Krakow: Universitas, 73–93.
- Pine, L. 2004. Gender and the Family. In: Stone, D. (ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 364–382.
- Sadílková, H. 2016. Poválečná historie Romů v Československu ve vzpomínkách pamětníků: možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí. Disertační práce. Praha: FF UK.
- Scott, J. W. 1986. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review* 91 (5): 1053–1075.
- Stone, D. 2010. *Histories of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press.
- Storchová, L. 2014. Gender. In: Storchová, L. a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 194–204.
- Timm, A. F. 2017. Mother, Whores, or Sentimental Dupes? Emotion and Race in Historiographical debates about Women in the Third Reich. In: Pendas, D. O., Roseman, M., Wetzell, R. F. (eds.). *Beyond Racial State. Rethinking Nazi Germany*. Washington: German Historical Institute, 335–361.